

પોતાનાં મૂળિયાં ફંફોસતા વિચારક

ભોગીલાલ ગાંધી સંદર્ભે બે દશ્યો આપણા સમાજે હંમેશા યાદ રાખવા જેવાં છે. આ બે દશ્યો ગુજરાતના સમાજજીવને, સાહિત્યજગતે અને સંસ્કારધને સંગ્રહી રાખવા જેવાં છે.

એક દશ્ય કંઈક આવું છે : ભોગીલાલ ગાંધી એક ખંડમાં બેઠા છે. અધ્યયનમાં ગળાડૂબ છે. કોઈક એક વ્યક્તિ એમને ખોળતી એ ખંડમાં આવે છે. ભોગીલાલ ગાંધી એ ખંડમાં હોવા છતાં એ વ્યક્તિ તેમને ભાળી શકતી નથી એનું કારણ એ છે કે કદમાં નાના એવા ભોગીભાઈ પુસ્તકોની થપ્પીઓ અને ઢગલા વચ્ચે ઢંકાયેલા હતા. ચોફેર પુસ્તકોની થપ્પીઓ નીચે એ જલદી નજરે ચડે એમ ન હતા. આ દશ્યમાં આપણને એક આધુનિક ઋષિનાં દર્શન થાય છે. એક તરફ પરંપરાનું શીલ અને બીજી તરફ પશ્ચિમનું વિશ્લેષણાત્મક ચિંતન, બંનેનું સાયુજ્ય ભોગીભાઈમાં જોવા મળતું. એમની અભ્યાસનિષ્ઠામાં, ચિંતનમાં કે સર્જનમાં આનો ભારોભાર અનુભવ થતો. આ દશ્યને જીવતું રાખવાનું કાર્ય ગુજરાતના બૌદ્ધિકોએ કરવું રહ્યું. કદાચ એ જ એમની જન્મશતાબ્દી ટાણે વંદના હશે.

બીજું એક દશ્ય યુવાનોએ યાદ રાખવા જેવું છે. સમય આઝાદી પહેલાંનો છે. સ્થળ છે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન. બ્રિટિશ સી.આઇ.ડી. પોલીસ એક યુવકની ધરપકડ કરવા તૈનાત ઊભી છે. એમની જોડે માહિતી હતી કે એક ખાદીધારી ક્રાંતિકારી યુવક અહીંથી પસાર થવાનો છે. આવતાં-જતાં અનેક લોકોમાં એ યુવક લોન્ગ કોટ અને હેટના પરિવેશમાં પોલીસને થાપ આપીને ત્યાંથી પસાર થઈ જાય છે. એ ક્રાંતિકારી યુવાન એ જ આપણા ભોગીલાલ ગાંધી. એમની જીવનક્રાંતિ એમની વિચારક્રાંતિની ઊપજ હતી.

કાંતિ, કાંતિ અને સતત સર્જન એ એમનો ધ્રુવમંત્ર હતો. વિચારકાંતિના એ મૂળના, કુળના હતા. સમાજના છેવાડાના માણસની ચિંતા કરતા એ પ્રખર બૌદ્ધિક હતા. યુગચેતના જેમણે આત્મસાત્ કરી હતી એ ચિંતક-કવિ પોતાના એક કાવ્યમાં પોતાનું આ દર્શન આમ આપણી સમક્ષ મૂકે છે :

ઝળૂંબ્યાં વાદળાં આભે
સ્થિતિ-ગતિ-પરિવર્તનો
હિંસ્ર યુદ્ધો, રક્તભીની કાંતિઓ, પ્રતિકાંતિઓ
એક વીંટે વીંટીને
ઝળૂંબ્યું આભ માથે
સર્વ આકારો ભૂંસીને.
ઝળૂંબ્યું આભ માથે -
સર્વ ભાવો ભાવનાઓ એકચક્રી દળીને
ઝળૂંબ્યાં પાપ-પુણ્યો
સત્-અસત્ સૌ, શુભ-અશુભ સૌ
એક ગ્રાસે ગ્રસીને.
ઉન્મૂલ પૃથ્વી
ઉદ્ધ્વસ્ત આભ
ઉદ્ભ્રાન્ત નગ્ન માનવ!
ઉદ્ગ્રાન્ત નગ્ન માનવ -
અક્ષુણ્ણ જીવાણુ શો, તથાપિ,
અસ્તિત્વના -
સાતત્ય સત્ સમો ઊભો રહ્યો સાદંત -
સર્વ ઇતિહાસો, સર્વ ભાવો, પાપપુણ્યો અતિક્રમી
સ્વયં સાક્ષી, સ્વયં સર્જક
- માનવ!

ભોગીલાલ ગાંધી એક આખા યુગના સ્વયં સાક્ષી રહ્યા, અને સતત સર્જન કરતા અદના આદમીની ખેવના કરતા પોતે જ એક સો ટચના મનુષ્ય હતા. પ્રખર વિચારક તો ખરા, પ્રખર મનુષ્યપ્રેમી પણ ખરા.

બીજો એક પ્રસંગ હંમેશાં પ્રતીક સમો ભાસે છે. એમનું ઘર એટલે અનેકોની જાત્રાનો વિસામો. એમણે કદી કોઈ વેપાર કરેલો નહીં, કદી કોઈ નોકરી કરેલી નહીં, તોય એમનો સંસાર ચાલ્યા કરતો. ઘરમાં જાતભાતના મહેમાનોનો પ્રવાહ

અવિરત રહેતો ત્યારે એક વણકઢ્યો નિયમ એ રહેતો, સૌ સાથે જમવા બેસે ત્યારે અને જમ્યા પછી ડાઈનિંગ ટેબલ ભોગીભાઈ સાફ કરતા. ઘરની કામવાળીથી માંડી આવેલા ભલભલા ‘મોટા’ મહેમાન પણ એક જ ટેબલ પર સાથે બેસી જમતાં. બધાં જમી રહે એટલે ભોગીભાઈ ટેબલ સાફ કરે, એંઠવાડ ઉપાડે. એમની આ ક્રિયા એક પ્રતીક સમી હંમેશાં લાગતી. જાણે એમણે જીવનભર સમાજરૂપી ચિત્તનું ટેબલ સાફ કરવાનો ભોખ લીધો હતો. આજે ભોગીલાલ ગાંધી હોત તો સામાજિક, રાજકીય અને સાહિત્યિક વાતાવરણ કેટલું ધમધમતું અને સચેત હોત! આજે પ્રતિભાની ઊણપ છે ત્યારે એમનું જીવન અને કવન સમાજે એકે કરવાની ખૂબ જરૂર છે.

‘વિશ્વમાનવ’થી કશું ઓછું ખપે નહીં એવું માનતા આ સર્જક-ચિંતક અને કર્મનિષ્ઠમાં અનેરું સાયુજ્ય હતું. નવલોહિયા અને નવોદિતોને જોઈ એમને શેર લોહી ચડતું અને એમને ભરપૂર ચાહી, દિશાસૂચન કરતા રહેતા. ભોગીલાલ ગાંધી એક એવી પ્રતિભા હતી જેમનું હોવું જ સમાજ માટે ચિનગારીરૂપ હતું. કવિ ‘ઉપવાસી’ એટલે ભોગીલાલ ચુનીલાલ ગાંધી. મૂળે સ્વરાજ સંગ્રામનો થનગનતો જીવ. એમનો જન્મ 26 જાન્યુઆરી 1911માં મોડાસા ગામમાં થયો હતો. એ સમયે મોડાસાના જાહેરજીવનમાં ‘મૂઠી ઊંચેરો માનવી’ એટલે મથુરદાસ ગાંધી. જેઓ એમના કાકા થાય. એમનો સંસ્કારવારસો એમણે સીધેસીધો ઝીલ્યો. પાછળથી ભોગીલાલ ગાંધીએ ‘પુરુષાર્થની પ્રતિમા’ નામનું મથુરદાસ ગાંધી પર પુસ્તક પણ લખ્યું. વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના ગાંધીના જીવન-કવન સમગ્ર દેશમાં છવાઈ ગયાં હતાં. એ પથ પર અણીશુદ્ધપણે આગળ વધવાની પહેલ સ્વમાનીઓએ કરી હતી એમાં ભોગીલાલ ગાંધી આગલી હરોળના હતા. ગાંધીની એ સમયની વિચારાંધીએ કિશોર ભોગીભાઈના હૃદયમાં અનેરી ભરતી આણી. ભરૂચમાંથી મેટ્રિક પાસ કરી 1923માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ અર્થે દાખલ થયા. આ ગાળામાં ગાંધી-ચેતનામાં એમનું ઘડતર થયું. આશ્રમ સમું વાતાવરણ, સ્વચ્છતા, સાદગી, પરિશ્રમ સાથે અનેરી જીવનદષ્ટિ મળી. અને આવનારા સમય માટે જાણે એક સાચા માનવમાં ‘વિશ્વમાનવ’ની ભોંય રચાઈ.

1930 સુધીમાં સ્નાતક થતાંમાં એમનામાં સર્જનાત્મકતાની ધારા ફૂટી. ‘મહાબળેશ્વર’ નામની પ્રવાસકથા પછી ‘સાધના’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ એ આપે છે. સત્યાગ્રહમાં રત એવા આ યુવાનને સ્વરાજના આંદોલનમાં સાડા ત્રણ વર્ષની જેલ થાય છે. જેલવાસ દરમ્યાન માર્ક્સવાદી સાહિત્યનું અધ્યયન અને એ વિચારધારાનું પરિશીલન કરવાની તક મળી. એમનામાં રશિયન સમાજવાદનું આકર્ષણ જન્મે છે.

પરિણામે 1940માં ગુજરાતને ભોગીલાલ ગાંધીમાં એક શિસ્તબદ્ધ સામ્યવાદીની મુદ્રા જોવા મળે છે. આ સમયે જીવનસાથી સુભદ્રા ગાંધી પણ આ ધારામાં ઓળઘોળ હોઈ એમની સાથે જોડાય છે.

એ સમય પ્રતિભાઓનો સમય હતો, વિચારધારાઓનો સમય હતો. યુગચેતના ફેલાવતી વિચારધારાઓ, પ્રતિભાઓ સર્જતી અને જાણે યુગકારો માટે મૂઠી ઊંચેરા માનવીઓ સમાજમાં પ્રગટતા રહેતા. ભોગીલાલ એક તરફ માર્ક્સવાદની સમાજવાદી ધારા આત્મસાત્ કરે છે તો બીજી તરફ ગાંધી જીવન-કવનના રંગે સતત રંગાતા રહ્યા. ત્રીજી બાજુ, સર્જક ભોગીલાલને, રવીન્દ્ર-સાહિત્ય સતત પ્રેરણા આપતું રહ્યું. રશિયન સાહિત્યનો પરિચય-પરિશીલન અને અનુવાદ એમના જીવનનું ‘પાથેય’ બને છે. એમણે આશરે 80 જેટલાં પુસ્તકો આપ્યાં. સાહિત્યના એકાધિક સ્વરૂપમાં એમનું ખેડાણ ચાલતું રહ્યું. પ્રવાસકથા, જીવનચરિત્ર, કવિતા, નવલિકા જેવું મૌલિક સર્જન આપતા હતા. એમની અભ્યાસનિષ્ઠા, ચિંતનાત્મક એવા મૌલિક વિચારો એમના સ્વતંત્ર લેખો અને પુસ્તકોમાં પ્રગટતા રહ્યા. ‘પાથેય’ અને ‘મિતાક્ષર’ ભોગીલાલના વિચારોને પ્રગટ કરતાં મહત્વનાં પુસ્તકો છે. એમનામાં માર્ક્સ, ગાંધી, રવીન્દ્રનાથ સાથેસાથે જોવા મળે છે. કાંતિ, કાંતિ અને સર્જનનું અદ્ભુત રસાયણ એમનાં જીવન અને કવનમાં પ્રગટતું રહ્યું. વિનોબા ભાવે કે દાદા ધર્માધિકારી સાથેનાં સંવાદો અને કાર્યો ભોગીલાલ ગાંધીમાં એકસાથે જોવા મળતાં, ત્યાં સુધી કે પ્રખર બૌદ્ધિક એવા ભોગીલાલ ગાંધી જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં ‘ચમત્કારોનું વિજ્ઞાન’ અને ‘ચમત્કારિક શક્તિની શોધ’માં જેવાં પુસ્તકો પણ આપે છે.

એમની કેટકેટલા વિષયોમાં ઊંડાણભરી ગતિ! સર્જક, કર્મનિષ્ઠ અને ચિંતક એવા ભોગીલાલે કવિતા, વાર્તાઓ ઉપરાંત અભ્યાસગ્રંથો આપ્યાં. જેવાં કે ‘અમારો ધ્યેય સામ્યવાદ’, ‘સામ્યવાદ સિદ્ધાંત’, ‘સોવિયેટ રશિયા’, ‘રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા’, ‘સામ્યવાદી ચીન’, ‘ચીની ખેડૂતોની દુર્દશા’, ‘સાંસ્કૃતિક કાંતિનો અભિશાપ’, ‘ઈન્દિરા કયા માર્ગે?’, ‘ભારત કયા માર્ગે?’, ‘સામાજિક ન્યાય’, ‘લોકશાહી અને કાંતિ’થી માંડી ઈસ્લામ પર પણ ગ્રંથો મળ્યા છે. રવીન્દ્ર અને રશિયન સાહિત્યનું અનુવાદકાર્ય તો ખરું જ. એમના દ્વારા શરત્ચંદ્રની નવલકથાઓના અનુવાદો પણ ખૂબ લોકપ્રિય બન્યા. ‘જ્ઞાનગંગોત્રી’ જેવા સંપાદન સહિત અનેક વિશિષ્ટ સંપાદનો મળ્યાં. પરંતુ ખરું પ્રદાન એમનું ‘વિશ્વમાનવ’ દ્વારા થયું. સામાજિક, રાજકીય કે સાહિત્યિક વિચારધારાઓને નિર્ભીક રીતે પ્રગટ કરતા આ તંત્રી કોઈ નવોદિતના કાવ્યમાં એક પંક્તિ પણ કાવ્ય બનતું હોય તો આખું કાવ્ય છાપતાં

જરાય અચકાતા નહીં. 1958થી ચાલેલું ‘વિશ્વમાનવ’ માસિક આપણા સમાજ અને સાહિત્યનું સાચું દર્પણ હતું.

એક વખતના સામ્યવાદી વિચારમાં ગળાડૂબ ભોગીલાલ ગાંધી અને સુભદ્રા એક મોટો વળાંક આપે છે. 1949થી ’52માં જેલવાસ ભોગવ્યા પછી સામ્યવાદીઓની નીતિ-રીતિઓથી નિર્ભ્રાંત થયા. 1959માં લગભગ એ છેડો ત્યાગ્યો. ત્યાર બાદ પોતાની અસલ ભોમમાં, ગાંધીવિચારધારામાં જીવનપર્યન્ત રમમાણ રહ્યા.

“17 વર્ષની એકધારી કામગીરી બાદ 1956માં મેં સામ્યવાદી પક્ષનું સભ્યપદ છોડ્યું ત્યારે ભારતીય જ નહીં વિશ્વનાં સામ્યવાદી પરિબળો માર્ક્સવાંછિત માનવીય ક્રાંતિનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં અસમર્થ નીવડ્યાં છે અને જોઈ શકાય તેટલા દૂરના ભવિષ્યમાં કોઈ મહત્ત્વનો ફેર પડે એવું લાગતું નથી એટલું જ હું સમજેલો. સાથોસાથ સ્તાલિન વિચારમાંય રહેલી વિકૃતિ, લેનિન વિચારમાંય રહેલી વિકૃતિ અને અંતે માર્ક્સવાદમાં રહેલી વિકૃતિ સમજતો થયો. પૂરાં બાર વર્ષના એક તપને અંતે, માર્ક્સવાદી આઈડિયોલોજીથી મુક્તિ પામ્યો. એ કથનમાં કશી જ અતિશયોક્તિ નથી કે આ સમસ્ત પ્રક્રિયા દરમ્યાન મારે માટે જો કોઈ ચિંતનધારા સતત પ્રેરક બની રહી હોય તો તે ગાંધીવિચારની, બલ્કે કેમ જાણે, આ બધાં વરસો હું મારાં મૂળિયાં ફંફોસી રહ્યો હતો.”

કટોકટીનો સમય હોય કે નવનિર્માણનો, વિનોબાની વાતો હોય કે જે.પી.ની., ભોગીલાલ એક ઠોસ નિસબતથી અડીખમ ઊભા રહી જે તે સમયે સમાજને દિશા સૂચવતા રહ્યા. વડીલો સામે દલીલો કરતા યુવાનો સાથે ખભો મિલાવતા, શોષિત, પીડિતો માટે મરી પરવારતા.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવી ચેતનાનું વાતાવરણ રચ્યું ‘વિશ્વમાનવ’ દ્વારા. આજે જે પ્રસ્થાપિત લેખકો છે એ લગભગ તમામની પ્રારંભની રચનાઓ ‘વિશ્વમાનવ’માં પ્રગટ થઈ હતી. પ્રેમીઓના પ્રેમી એવા ભોગીલાલ ગાંધી અને સુભદ્રા ગાંધી એક એવો માળો હતો જ્યાં કોઈ પણ મુક્ત પંખી આવી પોતાનું ગીત ગાઈ શકતું.